

22.

USPOREDNA ANALIZA
PARTIZANSKOG I USTAŠKOG TISKA
U RAZDOBLJU IZMEĐU
REOKUPACIJE I OSLOBOĐENJA SPLITA
(RUJAN 1943. – LISTOPAD 1944.):
PRIMJER *NOVOG DOBA* I
SLOBODNE DALMACIJE

Tomislav Brandolica

UDK: 070(497.5 Split)“1943/1944“

Prethodno priopćenje

Sažetak: U radu se pristupa usporednoj analizi sadržaja dviju publikacija različitog idejno-političkog podteksta: splitskom dnevniku *Novo doba* ustaške provenijencije te partizanskom glasilu *Slobodnoj Dalmaciji*. Vrijeme u kojem se dvije tiskovine promatraju razdoblje je od rujna 1943. godine, kad je nakratko oslobođen Split prije njemačke okupacije i uspostavljanja ustaške vlasti, do listopada 1944. godine, kad je Split konačno oslobođen. Analiza sadržaja ovih listova podrazumijeva razmatranje propagandnih modela koje su u svojim medijskim pristupima koristili ustaški i partizanski pokreti. Iz analize proizlazi zaključak o pristajanju ustaškog propagandnog modela uz odrednice njemačke propagande, kao i percipirane tradicionalne hrvatske i dalmatinske društveno-političke vrijednosti, dok se partizanski propagandni model konstituirao kroz promociju modernizacijskog projekta koji teži izgradnji novih formi javnih institucija i društvenih poveznica.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, Split, *Novo doba*, *Slobodna Dalmacija*, partizanski pokret, ustaški pokret, propaganda

I najsazetiji pregled produkcije hrvatske historiografije o Drugom svjetskom ratu upozorava na važnost koju za pisanje povijesti razdoblja od 1941. do 1945. godine imaju novinski i medijski izvori. Nema ozbiljne publikacije, knjige ili članka, koji se u većem ili manjem omjeru nisu poslužili upravo tiskom kako bi prezentirali svu kompleksnost zbivanja u ratnom nevremenu – koristeći pritom tisak s ove i one strane političke razdjelnice. Tisak se uvijek iznova potvrđuje u tom smislu i kao nezamjenjiv izvor za praćenje fenomena ima-

mentnih modernosti poput širenja modernih političkih ideologija ili distribucije masovne propagande. Kako su tiskani izvori prezentirani u historiografiji? Ideološki rasjed Drugog svjetskog rata utjecao je i na hrvatsku historiografiju nakon 1945., posljedično i na izbor tema kojima su se povjesničari bavili. Tako se u razdoblju socijalizma u historiografiji zbog takvih istraživačkih tematika ne mogu naći, primjerice, kritička izdanja ili reizdanja tiskovina pod pokroviteljstvom političkih institucija proizašlih iz ustaškog pokreta. Nasuprot ovoj neprisutnosti, nakon 1945. godine niz institucija, poput Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu (ili političkih tijela poput Historijskog odjeljenja Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske), tiskalo je za zainteresirane istraživače korisne preglede predratnog ili ratnog partizanskog i ljevičarskog tiska. Tako je između 1951. i 1955. godine izašla trotomna zbirka *Dokumenti historije Komunističke partije Hrvatske*, koja sadrži tri knjige novina: *Srp i čekić*, *Vjesnik* i *Naprijed*. Godine 1965. Vladimir Stopar i Božidar Novak priredili su kritičko izdanje *Političkog vjesnika* i *Vjesnika radnog naroda*, upravo u izdanju Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske.¹ Širenjem i regionalizacijom istraživačke i historiografske mreže, na lokalnim razinama pojavljuju se profesionalno prezentirana slična reizdanja.² Promjene u hrvatskoj povijesnoj znanosti nakon 1990. godine u znatnoj su mjeri umanjile ovu i slične prakse, a pritom se može govoriti i o izvjesnom zaokretu u percepciji potreba hrvatske historiografije kad se govori o nužnosti publiciranja izvora. Tako možemo ocijeniti da je u posljednjim desetljećima u sve manjoj mjeri prisutna potražnja za velikim naporom izdavanja serija izvora – ovdje u prvom redu mislimo na kritička izdanja povijesnih tiskovina. U najnovije doba zamah raznih digitalizacijskih projekata (čija pokretanja povjesničari uvijek nestrpljivo dočekuju) zasigurno će i dalje utjecati na to da sve manje i manje izvora bude objavljeno. Primjerice, potrage za pojmovima u internetskim tražilicama na duge će staze promijeniti sam lik i metodu istraživanja tiskovina iz prošlosti. No, ono što djelatnost dokumentacijskih, digitalizacijskih i sličnih službi na sebe nije preuzimala u posljednjim godinama, preuzeli su povjesničari, koji su se u zamjetnijem broju kroz dubinska i detaljna iščitavanja štampe okrenuli promatranju povijesnih događaja kroz prizmu tiska i medijskih izvora. U kontekstu cijelog ovog trenda u historijskim časopisima moglo se posljednjih godina pročitati više priloga na temu izvjesnog povijesnog događaja i njegove reprezentacije u medijima – u ovom slučaju suvremenog tiska. Osim toga, tisak pod kontrolom ustaškog pokreta ušao je u središte historiografskog interesa na sličan način. Primjer za to je knjiga Trpimira Macana *Spremnost 1942–1945*, u kojoj je prikazao sadržaj istoimene tiskovine u navedenom razdoblju.³ Osim iscrpnijih pregleda pojedinih novina, hrvatska historiografija u nekoliko se uspjelih primjera bavila samom poviješću

¹ Božidar NOVAK – Vlado STOPAR (priř.), *Politički vjesnik. Vjesnik radnog naroda 1940–1941. Kritičko izdanje*, Zagreb 1965.

² Poput ratnog *Glasa Splita*. List je izlazio na području grada u izdanju Narodno oslobodilačkog odbora „od 14. kolovoza 1943. godine do 15. listopada 1944. godine u kratkim vremenskim razmacima, uglavnom redovito i s neprekidnom numeracijom. Ukupno je tiskan 21 broj u tiražu od 500 do 800 primjeraka po jednom broju.“ Cit. prema: Tatjana KOVAČ (priř.), *Glas Splita 1943–1944. Kritičko izdanje*, Split 1977., 5.

³ Trpimir MACAN, *Spremnost 1942–1945*, Zagreb 1998.

novinarstva u dužem trajanju.⁴ Ipak, nedostajao je jedan pregledni i konzistentni doprinos poznavanju cijelog sustava propagandnog stroja Nezavisne Države Hrvatske. Ta je praznina popunjena 2011. godine objavljivanjem doktorske disertacije Alana Labusa, koji je na osnovni narativ o organizacijskom ustrojstvu ustaškog propagandnog sustava dodao studije slučaja o pojedinim pojavama i njihovoj reprezentaciji u tisku.⁵

Nekoliko riječi o povijesnom kontekstu u kojem su izlazile novine koje su predmet ovog teksta. Rujan godine 1943. u Dalmaciji i Splitu obilježen je dvojnim procesom raspada i povlačenja talijanskih okupacijskih snaga i usporednim dizanjem „sveopćeg narodnog ustanka“.⁶ Rujan je označio kratkotrajno euforično razdoblje slobode, dakako pod ratnim uvjetima i pod prismotrom savezničkih časnika za vezu koji su nadzirali pokušaj izgradnje povjerenja između partizanskih jedinica i građanskih struktura, čija je suradnja bila priželjkivana. Tokom rujna dobro organizirana, ali nadjačana, partizanska vojska branila je novooslobođene teritorije u Dalmaciji, kao i Split. Vicko Krstulović opisao je kratko razdoblje otpočeto 10. rujna, naglasivši da je vlast „kako civilna tako i vojno-pozadinska, funkcionirala (...) tih 17 dana besprijeckorno: svuda su vladali savršeni red, mir i disciplina, unatoč tome što su njemački avioni svakodnevno bombardirali“.⁷ Međutim, nakon sedamnaestodnevnoga masovnog oduševljenja uslijedilo je otrežnjenje u obliku uspješne protuofanzive. Njome je njemačka vojska u tom trenutku nastojala zauzeti sav prostor u kojem je talijanski raspust ostavio okupatorski vakuum. Dana 27. rujna ulaskom njemačkih snaga u Split dolaze i nove ustaške vlasti. One, uz kampanju terora, pokreću i široku propagandnu kampanju u kojoj će dnevnik *Novo doba* imati jednu od važnih uloga kao glasnogovornik novog režima te ključni faktor u nastojanju prevrednovanja svih prethodnih dogovora što ih je centralna ustaška vlast bila postigla s talijanskim snagama još 1941. godine.⁸ Iako su inicijalni naponi ustaškog pokreta za preuzimanje vlasti, kao i formuliranje nove politike prema Dalmaciji, bili još i ranije prisutni, faktično zauzimanje Splita simbolizirat će želju ustaškog pokreta za novom raspodjelom snaga u Dalmaciji. Tada dodijeljeni status pod vlašću okupacijskih snaga Split će zadržati do listopada 1944. godine, kada su partizani izvršili konačno oslobađanje grada.

⁴ Vrijedi istaknuti Josipa Horvata i pionirsko djelo tog praktičara i kroničara novinarstva *Povijest novinstva Hrvatske 1771–1939.*, Zagreb 1962. Također treba spomenuti veliku sintezu Božidara Novaka, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Zagreb 2005. Naposljetku i sažeto djelo sintetskog karaktera Magdalene Najbar-Agičić, *Povijest novinarstva: kratki pregled*, Zagreb 2015.

⁵ Alan LABUS, *Politika i novine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2011.

⁶ Drago GIZDIĆ, *Dalmacija 1943. Prilozi historiji narodnooslobodilačke borbe*, Zagreb 1962., 535. Ovaj termin često je korišten u memoaristici i publicistici, ponajprije u samoj *Slobodnoj Dalmaciji*, kao svojevrsan rujanski lajtmotiv.

⁷ Vicko KRSTULOVIĆ, *Memoari jugoslovenskog revolucionera*, tom 1: *Na stazama partije, revolucije i bratstva i jedinstva. 1905–1943.*, Beograd – Sarajevo – Zagreb 2012., 398.

⁸ Zanimljiv je kao skica za inicijalne propagandne napore u sklopu ustaške rekonkviste prvi članak lista *Novo doba* u kojem se prenosi govor Ede Bulata, državnog ministra za oslobođene krajeve, koji se trudio raskrinkati fašističku *divide et impera* strategiju: „Italija, naš najveći dušmanin, najpodliji zavojevač, uspila je kroz više od dvie godine dana napraviti iz našeg rodnog zavičaja na čitavoj obali našega Jadrana razbojište kakvog ni najgori barbari nisu uspjeli stvoriti. Italija je bodežom i otrovom uspjela podići brata na brata, vjeru na vjeru zavadiši čak i one, koji su bili najodaniji svome rodu i jeziku.“ Cit. prema: „Hrvatski narode oslobođenih krajeva! Hrvati Splita i okolice!“ *Novo doba* (Split; dalje: *ND*), br. 1, 3. 10. 1943., 1.

Kako je NDH svoju vlast proširila na „oslobođene krajeve“, posredno je proširen i propagandni sustav.⁹ Stvoreno je nekoliko novih, za režim važnih regionalnih medija: splitsko *Novo doba*, dubrovački list *Hrvatska te Šibenski glasnik*.¹⁰ Naslov *Novog doba* nedvojbeno je preuzet s naumom uspostavljanja veze u sjećanju ciljane publike s tradicijom međuratnih novina istoga imena. *Novo doba* izlazilo je u Splitu kao dnevnik. Odgovorni urednik bio je dr. Stjepan Vukušić, koji je istovremeno vršio dužnost gradskog načelnika.¹¹ Kasnije ga je kao ravnatelj lista zamijenio Ignacije Duišin.¹² S obzirom na to da je *Novo doba* bilo dnevni list u okupiranom, ali pobunjenom Splitu, unatoč svemu održavalo se redovito izlaženje brojeva tijekom godinu dana postojanja publikacije. Broj stranica i opseg varirali su (ujesen 1944. format je smanjen), što se vjerojatno može pripisati nestalnoj ili ograničenoj dostupnosti sirovine – papira za tisak. Od prvog broja, objavljenog 3. listopada 1943., do zadnjeg broja, datiranog 22. listopada 1944., objavljeno je čak 295 brojeva.

S druge strane, *Slobodna Dalmacija* bila je u tom razdoblju list posve drugih mogućnosti i skućene infrastrukture. Prvi broj tiskan je, nakon što je početkom lipnja donesena odluka o pokretanju medija, na Mosoru 17. lipnja 1943. u tehničar Agitpropa Pokrajinskog komiteta Komunističke partije Hrvatske.¹³ Za list je bio odgovoran dr. Miloš Žanko, koji je tijekom ratnog izlaženja lista doprinio s nekoliko objavljenih članaka i političkih osvrtâ. Do dana oslobođenja Splita u listopadu 1944. godine izašla su tek 73 broja,¹⁴ što je zasigurno zasluga slabije dostupnosti papira potrebnog za tisak,¹⁵ trajne ratne opasnosti koja je okruživala redakciju i tiskaru, kao i potrebe za pokretljivošću u ratnim uvjetima. List je tiskan na Mosoru, u Brštanovu, kratko u rujnu 1943. u oslobođenom Splitu, Livnu, Hvaru, zatim na Visu, talijanskom Bariju, da bi se mjesto izdavanja lista u Split vratilo tek 1. studenog 1944. godine.¹⁶ Publicist Sibe Kvesić ovim je riječima, uz prizvuk romantičnog shvaćanja ratnih zbivanja, opisao značaj *Slobodne Dalmacije* za Narodnooslobodilačku borbu:

Njezine stranice, to su poprišta bitaka oslobodilačkog rata, putovi nastajanja i rasta partizanske vojske i regularne armije, kronika stvaranja i razvitka nove demokratske vlasti (...). Svojom istinom i uvijek aktualnom riječju ljudima je ulijevala pouzdanje, usađivala odlučnost da na svakoj etapi našega revolucionarnoga hoda svladaju zapreke što su im stajale na putu.¹⁷

⁹ U propagandnom sustavu ključnu su ulogu imale centralne institucije poput Državnog izvještajnog i promičbenog ureda te kasnijeg Glavnog ravnateljstva za promičbu, koje su plasirale vijesti i nadzirale njihovo objavljivanje, a kontrolirale su i rad redakcija i novinara. Detaljnije o propagandnom sustavu vidjeti u: A. LABUS, *Politika i novine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 35–43.

¹⁰ B. NOVAK, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, 288.

¹¹ „Dr. Stjepan Vukušić imenovan splitskim načelnikom“, *ND*, br. 3, 5. 10. 1943., 1.

¹² B. NOVAK, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, 288.

¹³ D. GIZDIĆ, *Dalmacija 1943*, 347–349.

¹⁴ U promatranom razdoblju od rujna 1943. do listopada 1944. tiskano je tek 45 brojeva.

¹⁵ Na Visu je *Slobodna Dalmacija* ovisila o donacijama američkih i engleskih saveznika u papiru. U broju izašlom dana 12. 3. 1944. piše: „Ovaj broj ‘Slobodne Dalmacije’ štampali smo na papiru, što su nam ga u znatnoj količini darovale savezničke engleske i američke ratne ustanove, engleska P.W.E. (Psychologic War Executive) i američka P.W.B. (Psychologic War Bureau).“ Papir je nabavljen u Italiji, u Bariju. Cit. prema: „Ostvaruje se sve čvršća veza i saradnja između našeg N.O.P i engleskih i američkih saveznika“, *Slobodna Dalmacija* (dalje: *SD*), br. 43, 12. 3. 1944., 1.

¹⁶ List je proizašao iz ranijeg splitskog ilegalnog glasnika *Naš izvještaj*. Vidjeti: Sibe KVESIĆ, „*Slobodna Dalmacija* stje-gonoša i glasnik istine svoga vremena“, *Split u Titovo doba* (ur. Miroslav Ćurin, Split 2002., 264.

¹⁷ *Isto*.

Ipak, da kod Sibe Kvesića pri ocjenjivanju privrženosti širokih masa izvještavanju *Slobodne Dalmacije* nema previše uveličavanja, svjedoči i činjenica da je ustaški pokret amnestiju Ante Pavelića za partizane od 26. siječnja 1944. godine objavio lažnim brojem *Slobodne Dalmacije* – zapravo letkom – datiranim 29. siječnja 1944. i s pogrešnim brojem 29.¹⁸ Moguće je primijetiti velik nesrazmjer između dva dnevnika,¹⁹ koji ne treba čuditi upravo zbog posebnih i različitih uvjeta u kojima su djelovali. Utoliko je usporednu analizu sadržaja teže vršiti. Osim toga, sam sadržaj dvaju listova moguće je problematizirati kao unificiranu kategoriju za istraživanje u smislu da su razlike između novinarskih i uredničkih izbora ili pristupa – a ne samo ideološke ili svjetonazorske razlike – vrlo značajne. Snažan je naglasak u *Novom dobu* stavljan na vijesti s istočnih, talijanskih i, nakon ljeta 1944., zapadnih frontova – ove su vijesti dolazile iz novinskih agencija Sila osovine ili Hrvatskog dojavnog ureda, dakako, uz neizostavne ocjene o njemačkoj snažnoj i nepokolebljivoj obrani.²⁰ Naglasak na uspješnosti njemačkih obrambenih ili ofanzivnih nastojanja u *Novom dobu* samo se pojačavao nakon lipnja 1944. i iskrcavanja u Normandiji.²¹ Dopisnička mreža *Novoga*

Sl. 1. Karikatura Staljina u *Novom dobu* kao komentar njegove ratne politike

¹⁸ „Poglavnik zakonom zajamčuje slobodni povratak kućama svim partizanima i vojnim neposlušnicima“. Vidi: lažni letak *Slobodne Dalmacije*, datiran kao br. 29, 29. 1. 1944. – čuva se u zbirci *Slobodne Dalmacije* u trezoru Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

¹⁹ Za *Slobodnu Dalmaciju* ovo je tek najuvjetniji podnaslov (izlaženje u lipnju 1943. započela je upravo kao „dnevnik“) – promijenjen je u trenutku kad je izlaženje na Visu postalo posve neredovito.

²⁰ Primjerice, o njemačkom držanju na istočnom frontu usp. „Naša neprispodobiva vojska na iztoku nalazi se time, dakle, već šest mjeseci u gotovo neprekidnoj obranbenoj borbi koja postavlja najteže zahtjeve i vodstvu i četama. (...) neprijatelj sada još jednom pokušava postići ono, što se nikako nije dalo postići u listopadu i u studenom usprkos svih napora i najvećih žrtava.“ Cit. prema: „Velika zimska bitka na Iztoku postaje sve žešća“, *ND*, br. 85, 16. 1. 1944., 1. Kao primjer jednake prakse informativan je i članak koji je izašao nekoliko dana kasnije: „Neslomljiva snaga njemačke obrane“, *ND*, br. 88, 20. 1. 1944., 1. Pod oba članka na naslovnim stranicama nalazi se pronaći agencijski potpis DNB – riječ je o nacističkom *Deutsches Nachrichtenbüro*.

²¹ „Iztočno od Orne, te u okolici Bayeuxa vode se ogorčene borbe – Zračno oružje, obalne bitnice i jedinice njemačke ratne mornarice zadaju invazionalnoj vojsci teške gubitke.“ Cit. prema: „Uspješno se razvijaju njemački protunapadaji“, *ND*, br. 202, 10. 6. 1944., 1. Vidjeti i: „Osujećen neprijateljski pokušaj iskrcavanja kod Trouvillea. U području Caen-Bayeux u toku su teške borbe oklopljenih snaga – Zarobljeno je nekoliko tisuća invazionalnih vojnika.“ Cit. prema: „Nastavlja se čišćenje u području Orne“, *ND*, br. 203, 11. 6. 1944., 1.

doba, prema onome što je moguće zapaziti, bila je nerazvijena i uredništvo se često oslanjalo na reproduciranje sadržaja agencijskih vijesti ili reproduciranje članaka iz drugih hrvatskih novina.²²

Česta su bila i reproduciranja govora ustaških dužnosnika ili članaka istih dužnosnika iz drugih tiskovina.²³ *Novo doba* bilo je, ipak, redakcijski te u komentarima vrlo agilno i angažirano prilikom savezničkih bombardiranja Splita u promatranom razdoblju – u takvim kriznim trenucima njihove sposobnosti za terenski i dopisnički rad dolazile su do punog izražaja. U prosincu 1943. godine savezničke zračne snage bombardirale su Split – popraćene ratnim tropom o ratniku sa Zapada kao „gangsteru“²⁴ – nakon čega su splitski novinari na terenu nastojali šokantnim pojedinostima pobuditi mržnju i otpor među građanstvom.²⁵ Naravno, rubrika splitskih vijesti bila je u potpunosti domaće provenijencije, ali ostajala je često u sjeni i nije se probijala u novinske „prve redove“ ili na prve stranice lista – uvijek zauzevši svoje mjesto na drugoj ili trećoj stranici lista kao rukovet lokalnih pojedinosti ili izraza neslaganja s trenutnim komunalnim problemima.

Slobodna Dalmacija ratne vijesti nije pratila jednako naglašeno kao *Novo doba*. Za redovito praćenje i propagiranje nedostajao je element redovitosti kojim bi se svakodnevnim ponavljanjima moglo čitateljstvu ucjepljivati najnovija saznanja o trajnom napredovanju ili uspjesima savezničkih divizija. No, unatoč tome, u listu se prilično često naglašavalo ulogu i karakter sovjetskog sudjelovanja u ratu i strateških sposobnosti J. V. Staljina. Objavljen je i članak povodom 26. obljetnice osnivanja Crvene armije, nakon njega i Staljinove i Titove poruke te tekst o mitingu na Visu povodom obljetnice.²⁶ Pretiskivani su u skraćenom obliku i izvještaji sovjetskih novinskih agencija i listova, kao i članci Ilje Ehrenburga u kojima se isticalo nepokolebljivost i junaštvo običnih vojnika Crvene Armije.²⁷ Znatno se rjeđe iste tendencije nastojalo kroz javne manifestacije isticati u formama

²² *Novo doba* rijetko je objavljivalo karikature ili grafičke prikaze, zadržavajući vizualnu opremu lista na razini arhivskih fotografija ili crteža u slučaju posebnih obljetnica, praznika ili blagdana. Kao rijedak primjer karikature usp. *ND*, br. 181, 13. 5. 1944., 2. Moguće je pretpostaviti da je također riječ o crtežu koji je dobiven putem novinskih agencija.

²³ Govori Ede Bulata, ministra u Vladi NDH, ili članci Ive Bogdana, ravnatelja Glavnog ravnateljstva za promičbu. Među intelektualno najsadržajnijima ističe se Bogdanov uvodnik na naslovnoj stranici, gdje iz zagrebačke *Spremnosti* prenosi razmišljanja o utemeljenosti NDH u međunarodnom pravnom poretku: „Ne revolucija nego red i zakonitost!“, *ND*, br. 11, 15. 10. 1943., 1.

²⁴ „Neki splitski građani toliko su bili naklonjeni Englezima i zagrijani njihovi simpatizeri, da su povjerovali angloameričkoj promičbi, da su predprošla noćna teroristička bombardiranja bila izvršena od njemačkih zrakoplova (...). Ovako bezstidni mogu biti samo oni, koji su iz velikih angloameričkih kazniona regrutirani u neprijateljsko zrakoplovstvo. Zločinac ostaje uvijek zločinac, makar bio i u vojsci englezkog kralja.“ Cit. prema: „Gangsteri nad Splitom“, *ND*, br. 55, 7. 12. 1943., 2.

²⁵ „Prizori, koji su se mogli vidjeti jutros po Splitu dokaz su velikih žrtava u šteta, koje je pretrpilo naše civilno pučanstvo. Komad lubanje s dugim smeđim pramenovima ženske kose, koje su zapazili prolaznici u jednom kutu kod biskupske palače simbolizira u najdrastičnijim crtama odgovor na pitanje: koga su pogadali englezki zrakoplovi i protiv koga su bile uperene posljednje englezke bombe. Izjave zrelih ljudi, koje je potresla do u dno duše ova riedka slika, sadržavale su puno ogorčenje.“ Cit. prema: „Teroristički napadaji na Split“, *ND*, br. 53, 4. 12. 1943., 2.

²⁶ „Bratska oslobodilačka Crvena armija dočekuje svoj dvadeset i šesti rodendan u znaku orijaških pobjeda nad hitlerovcima, neprijateljima cijelog čovječanstva“, *SD*, br. 41, 20. 2. 1944., 11. Idući broj 42 prenio je dnevnu zapovijed J. V. Staljina povodom obljetnice Crvene Armije, kao i dnevnu zapovijed Josipa Broza Tita istim povodom, prema kojoj je ona trebala biti „(...) primjer herojstva i rodoljublja.“ Nav. prema: „Dnevna zapovijed vrhovnog komandanta N.O.V i P.O.J. Maršala Jugoslavije Tita“, *SD*, br. 42, 23. 2. 1944., 2. O mitingu na Visu vidjeti: „Veličanstvena proslava 26-godišnjice Crvene Armije na slobodnom otoku Visu“, *SD*, br. 42, 23. 2. 1944., 4–5.

²⁷ Ilja EHRENBURG, „Što brže u Njemačku“, *SD*, br. 57, 1. 8. 1944., 2.

velikog slavenskog savezništva i tradicija buna ili otpora odozdo.²⁸ Izvještavanje o ratnim prilikama i diplomatskim naporima poprilično je šablonizirano u kontekstu *Slobodne Dalmacije*. Inače, u suprotnosti s modelom i pristupom *Novoga doba*, ovdje su pretežno bili objavljeni autorski tekstovi (često nepotpisani) – kojima je ipak nedostajala neka stilska specifičnost ili spisateljska „iskra“.

Općenito gledano, korisno je razmotriti redakcijske i autorske pristupe u pogledu jezika koji je korišten u dvjema tiskovinama. *Novo doba* posreduje ideološke stavove i propagira mržnju prema svim manjinama (nacionalnim ili vjerskim) ili prema nositeljima suprotnog političkog predznaka. Međutim, čini to tradicionalnijim stilom i formama – koristeći forme historijskih evokacija i tekstova povijesnih interpretacija o zamišljenim hrvatskim političkim tradicijama.²⁹ One se ne razlikuju previše od paternalističkog jezika međuratnog desno-konzervativnog tiska, koji je, dakako, krajem tridesetih godina eskalirao u smjeru krajnjeg radikalizma. Tako možemo uspostaviti poveznicu između međuratne i ratne medijske scene. S druge strane, jezik koji se čitateljstvu prezentira u *Slobodnoj Dalmaciji* moderniji je po svojim odrednicama, bar utoliko što ga iz današnje perspektive čitamo kao neusavršenu prethodnicu poslijeratnog socijalističkog (ili samoupravnog) leksika kakav je prevladavao na medijskoj sceni nakon 1945. godine. Taj je stil pronosirano didaktičan – kao primjer za to indikativan je tekst Edvarda Kardelja u kojem je on nastojao objasniti na koji su način „istinska narodna demokracija i ravnopravnost naroda“ u tom trenutku „dvije velike tekovine oslobodilačke borbe“.³⁰ U tekstu se Kardelj osvrće na formiranje novih institucija vlasti, Narodnooslobodilačkih odbora, koji preuzimaju funkcije lokalne, oblasne i nacionalne zakonodavne i izvršne vlasti. Njegova objašnjenja evidentno su namijenjena čitateljstvu kojemu je još bilo potrebno ucijepiti postavke novog sustava – ili čitateljima koji su drugima te postavke usmeno morali objašnjavati – u svakom slučaju razaznaje se jedna pedagoška crta:

U toku same borbe polagani su temelji onakvoj domovini, kakvu narodne mase Jugoslavije žele da imaju. A što je osnovno kod postavljanja tih temelja? U toku borbe protiv okupatora stvoreni su Narodno-oslobodilački odbori kao organi borbe narodnih masa. Uporedo s postignutim uspjesima, ti odbori postaju i organi nove narodne, demokratske vlasti, oni postaju temelj cjelokupne zgrade narodne vlasti. Na toj osnovi razvili su se nacionalni organi narodne vlasti, a jedino na toj osnovi mogao se je AVNOJ konstituirati u vrhovni organ narodne vlasti u Jugoslaviji. (...) Narodno-oslobodilačka borba ne obećava demokratska prava, nego ih neposredno daje. NOO-i su često još slabi, nisu do kraja shvatili svoju ulogu, no kroz njih je progovorila istinska volja naroda. (...) [U NOO-ima se] odražava proces

²⁸ Brzovjavni pozdrav Titu s mitinga: „(...) odvažne jedinice Narodno-oslobodilačke vojske oživljavaju borbene tradicije srpskog, hrvatskog i slovenskog naroda i za uvijek su proslavili Jugoslaviju, domovinu hrabrih slobodoljubivih ljudi.“ Cit. prema: „Miting slavenskih ratnika u Moskvi u čast 26-godišnjice Crvene Armije“, *SD*, br. 42, 23. 2. 1944., 7–8.

²⁹ Vidjeti, primjerice: „Dr. Ante Trumbić – Čuvar hrvatskog mora i branič hrvatskog prava na obalama Hrvatskog Jadrana“, *ND*, br. 39, 18. 11. 1943., 1. Nakon ovog članka uslijedio je niz reportaža o misama zadušnicama za Trumbića diljem NDH. Vidjeti i: Stanislav POLONIJO, „Ideologija hrvatske države“, *ND*, br. 69, 25. 12. 1943., 3. Usp. i Ante BONIFAČIĆ, „Borba za hrvatske žale“, *ND*, br. 74, 1. 1. 1944., 6: „Čisto hrvatstvo je najsigurnija naša obrana, jer nitko nas ne voli više nego što sami sebe volimo. Dalmacija je majka i jezgra Hrvata. Tu su svi dokazi trinaest stoljeća naše borbe, tu su svi grobovi palih u toj borbi. Ta nam je borba nametnuta i mi je moramo primiti istom snagom, kojom more udara u našu obalu.“

³⁰ Edvard KARDELJ, „Dvije velike tekovine naše oslobodilačke borbe“, *SD*, br. 48, 3. 6. 1944., 2.

odvajanja narodnih masa od reakcionarnih klika (...). Ta rukovodeća nova društvena formacija u životu naših naroda nikako ne znači, da se mijenjaju temelji postojećeg društva, no ona je sama po sebi garancija, da će narodne mase imati sva demokratska prava, koja će im omogućiti da slobodno odlučuju o svojoj sudbini. (...) [R]avnopravnost naroda nije samo odozgo deklarirana (proglašena), nego (...) je ona u toku borbe protiv okupatora postala živa stvarnost.³¹

Didaktički je pristup bio vrlo prisutan na NOP-ovskoj medijskoj sceni, sa svim svojim ritmičnim i šablonskim ponavljanjima. U njima se, sa što je moguće manje apstrakcija i uz veliku dozu opreza (obratiti pozornost na Kardeljevu opasku u gornjem citatu da se ne „mijenjaju temelji postojećeg društva“) obrazlažu ideje koje stoje iza prakse te koje tu praksi nastoje razjasniti i dati joj što je moguće šire prihvatljivu ideološku podlogu. Edvard Kardelj i *Slobodna Dalmacija* ovdje ne nude ništa osim što su u potrazi za objašnjavanjem stanja kroz najmanje zajedničke nazivnike koji bi mogli zabrinuti što manji broj građana.

Binarna opozicija dvaju ideoloških sustava – jednog, fašističkog, na odlasku i drugog, antifašističkog i socijalističkog, na dolasku – skrivala je određene strukture koje su imale dublje zasade u životu političkih zajednica na ovim prostorima. Liderski kult ličnosti kao izraz nedovoljno ili nimalo razvijenog demokratskog instinkta prisutan je u oba medija. *Slobodna Dalmacija* kao glasilo masovnog pokreta tako nije ni u jednom trenutku ostavljala dvojbe među svojim čitateljima tko je bio neprikosnoveni vođa oslobođenja. Članci raznih autora (upravo poput ovoga o moralu među izbjeglicama u El Shattu) bili su kičeni sličnim formulama: „Učvrstila ih je ljubav i vjera u Maršala Tita, N.O.V. i Nacionalni Komitet koji će osloboditi uz pomoć svih saveznika njihovu domovinu (...).“³² Zanimljivo je u kontekstu stvaranja novih rituala i zapažanje Josipa Smodlake. On svojim tekstom kao da inicijalno postavlja onu formu na kojoj će se temeljiti poslijeratni kult ličnosti:

Što se tiče druga Tita kao političkog vođe, mogu da kažem da sam u svojoj dugoj političkoj karijeri upoznao veoma malo vodećih državnika koji bi se mogli mjeriti s njime. Zato ne ću pretjerati, rečem li da je drug Tito (...) jedna od najjačih i najmarkantnijih ličnosti na političkoj pozornici savremene Evrope.³³

Novo doba donekle je slično u svom pristupu kultu ličnosti Ante Pavelića, ali pristup je znatno disperziraniji i ide za širokokutnim obzorom na lik i djelo Pavelića. Dok je Tito reprezentiran u *Slobodnoj Dalmaciji* kao odlučan, lukav i neuhvatljiv ratnik, Pavelić je u *Novom dobu* predstavljen čitateljstvu kao „uskrisitelj države“, brižni pokrovitelj svega do broga u NDH kao i običan čovjek koji se našao suočen sa svojim sudbinskim poslanjem, ali nastoji zadržati jedan *common touch*.³⁴

³¹ *Isto*.

³² M[ilož] Ž[ANKO], „Razbijaju se planovi međunarodne i domaće reakcije da nas izoliraju od naših saveznika Engleske i Amerike“, *SD*, br. 41, 20. 2. 1944., 2.

³³ Josip SMODLAKA, „Drug Tito – kako sam ga ja vidio“, *SD*, br. 38, 18. 12. 1943., 2.

³⁴ „[B]oravak u Varaždinu bio je slavije po izgledu skromno, ali po dubini velebna manifestacija čelične duše hrvatskoga naroda. Uvijek se moramo vraćati na istu misao. Nije to prvi puta što je Poglavnik ostavio svoj državnički stol prepun dnevnih posala, koje mora riješiti skrbeći se za mladu državu i pošao među narodom. (...) iznenada Poglavnik u

Uz kultove neprikosnovenih ličnosti, novine su promovirale kultove nesalomljivih i stoičkih ratnika. Redakcija *Novoga doba* nije imala čestu naviku publicirati informacije o izvanrednim pothvatima pojedinaca, ili ih identificirati, ali mjestimično se informacija o zaslužnom i hrabrom ratniku pojavljivala na njezinim stranicama.³⁵ *Slobodnu Dalmaciju* krasio je drukčiji redakcijski pristup – aktivno su se trudili predstaviti junake rata – kao znane i neznane sudionike velike ratne drame, gotovo kroz polufikcionalizirane reportaže o ratnim dogodovštinama. Najupečatljiviji je primjer ona o smrti Ivana Mordina Crnog, čiji je ratni put predstavljen gotovo u nadljudskim razmjerima:

On ne preza pred smrću. Bilo je hitno i umjesto da zaobiđe talijanski garnizon u Gornjoj Vručici, znajući da ga drugovi čekaju u općini Kuna, on se probija bez obzira na zapreke. Nailazi na talijansku patrolu. Vojnici ga prepoznaju (jer su išle potjernice sa njegovom slikom na sve strane), ali su zadržali pred njegovom pojavom i sklonili se u stranu i propustili ga da u miru prođe. Crni je bio markantnog fizičkog izgleda, sirov i prodoran, te je zadavao strah neprijateljima na svakom koraku.³⁶

Novo doba bilo je oruđe ustaške propagande i u smislu širenja antisemitizma ili antisrpskog osjećaja,³⁷ iako je u najvećem broju primjera širenja nacionalne netrpeljivosti naglasak u izvještajima bio na antitalijanskoj propagandi, ponajprije kao svojevrсно zakašnjelo opravdanje za Rimske ugovore iz 1941. godine.³⁸ *Slobodna Dalmacija*, pak, nudi – već od svoga prvog broja i gotovo u svim kasnijim edicijama – suprotan koncept uređenja među-

najtežim časovima, (...) [p]olazi narodu za koji mu ne treba posrednika, jer ga u dušu poznaje. Narod nije zatečen, iznenađen, on je oduševljen, jer tada ima prilike pokazati Poglavniku sve ono, što je oko njega dobro (...). Kad čovjek promatra Poglavnika, kako prilazi narodu (...) onda osjeti, da Poglavnik predstavlja narodnog vođu, koji je dan narodu ne voljom pojedinaca, već nekom višom silom (...).“ Cit. prema: „Na putu u Varaždin“, *ND*, br. 136, 16. 3. 1944., 1.

³⁵ Primjerice, članak o plovidbi brodom sa ustaškom posadom uz obalu do Splita: „Noć drugarstva i opasnosti“, *ND*, br. 45, 25. 11. 1943., 2.

³⁶ „Drug Ivan Mordin Crni“, *SD*, br. 48, 3. 6. 1944., 3.

³⁷ Usp. primjerice članak „Opet Židovi“, *ND*, br. 4, 6. 10. 1943., 1: „Mi smo opazili da ima još Židova koji se niesu pokorili naredbi ‘Standort Komandanta’, da se prijave, nego se kriju i pri pojavljivanju na ulici stvaraju shvatljivo neraspoloženje među pučanstvom.“ Ili razgovor s Rafaelom Bobanom gdje je, između ostalog pomirljivo nastupivši prema partizanima koji se odlučuju na dezertiranje iz svojih jedinica, iznio svoje stavove o Srbima: „Danas hrvatsvo vodi borbu sa velikom srbstvom, i to je glavni cilj naše borbe. (...) moram spomenuti o stanju među Srbima u području oko Glamoča i dalje na sjever. Jasno je, da svi Srbi mrze i ruše hrvatsku državu, bili oni partizani ili četnici. Kad u njihovo područje dođu četnici, onda svi metnu na glave četničke šubare, a kad dođu partizani, onda su opet svi partizani. Ali na mržnji i uništavanju svega što je hrvatsko tu su jednodušni.“ Cit. prema: „Splićani traže put“, *ND*, br. 62, 16. 12. 1943., 2.

³⁸ Ovaj je trend jenjavao prolaskom vremena i razvojem ratne situacije, koja je podsjećanje na prošlu talijansku okupaciju ipak bacala u drugi plan u medijskom smislu. Indikativan je članak koji se bavi suradnjom talijanske vojske, dijela partizana i četničkih postrojbi: „(...) Nezavisna Država Hrvatska nalazeći se u teškoj položaju ugovorno [je] bila odredila svoje odnose s Italijom, bili su spomenuti talijanski generali i većina njima podvrgnutih časnika na djelu, da pomoću velikosrbskih partizana i velikosrbskih četnika, u suradnji s njima, u početku manje javno, a poslije posve otvoreno, miniraju hrvatsku državu (...). Kad bi o tome pisali bez prestanka, jedva bi mogli nanizati sve makinacije i sva zlodjela, koje su izveli u dvie i pol godine dana.“ Cit. prema: „Kako su talijanski generali zatirali primorske Hrvate“, *ND*, br. 2, 4. 10. 1943., 2. Također i članak u kojem se spominje kasnija suradnja talijanske vojske i partizanskih postrojbi: „Talijanske vojničke vlasti (...) dovele su na svojim kamionima u Šibenik partizane i vodili s njima pregovore. Prisilili su pučanstvo da izvjesi na kućama crvene zastave, a talijanski časnici su se okitili crvenim zvezdama. Ova činjenica, kada se uglati prava istina, pokazuje više nego išta drugo, kakva je bila paklenska osnova talijanskih vojničkih vlasti u ovim sudbonosnim časovima.“ Cit. prema: „Sjeverna Dalmacija je s oduševljenjem dočekala oslobođenje i ujedinjenje“, *ND*, br. 2, 4. 10. 1943., 2.

Sl. 2. Vladko Maček i HSS na naslovnici *Slobodne Dalmacije* kao dijete rata u društvu četnika, ustaša, Mussolinija i Hitlera: „FRAU ADOLFINA I SIGNORA BENITA U ŠETNJI SA SVOJOM DJECOM – Frau Adolfina Hitler: ‘Zar ne, signora Mussolini, kako su nam naša djeca poslušna? A mali Vlatko je još najbolji. On uvijek pazi i zove i druge da idu samo našim putem!’“

nacionalnih odnosa. Uvodnik prvoga broja nosi naslov o poveznici između pisanja ovih novina i jedinstva naroda³⁹ – što će se kasnije razviti u koncept bratstva i jedinstva, promoviran upravo na stranicama *Slobodne Dalmacije*. Članak vođe hrvatskih komunista Vladimira Bakarića, upozorio je upravo na Narodnooslobodilački pokret u Dalmaciji kao čimbenik jačanja bratstva i jedinstva: „U danima razgaranja nacionalne mržnje dolazi [u Liku] iz šibenskog okruga prva četa dalmatinskih Hrvata i s tamošnjim Srbima zajedno lije krv u borbi protiv okupatora i njegovih ustaških slugu.“⁴⁰ Prema Bakariću, to je bio jedan od

³⁹ „Slobodna Dalmacija’ neka bude odraz jedinstva i borbe našega naroda!“, *SD*, br. 1, 17. 6. 1943., 1.

⁴⁰ „Dalmacija – stup oslobodilačke borbe“, *SD*, br. 58, 13. 8. 1944., 1.

ključnih trenutaka kada je srpski narod Like i Dalmacije stekao povjerenje u Hrvate. Govor mržnje, prilično otvoreno potenciran na stranicama *Slobodne Dalmacije*, bio je u znatnoj mjeri prisutan kad se govorilo o pripadnicima bivšeg HSS-a, ne samo o onima koji su se otvoreno i aktivno svrstali uz ustaški pokret, već i uz one koji su se, slijedeći Mačekovsku politiku, odlučili usred rata držati postrani.⁴¹

U konačnici, kao perspektiva na budući poslijeratni razvoj društva, koja je bila najvažnija poruka koju su odašiljali *Novo doba* i *Slobodna Dalmacija*? Radi se o binarnoj opoziciji između tradicije i modernizacije – odnosno dva radikalno suprotstavljena koncepta modernizacije, u kojem jedan modernizacijski projekt crpi inspiraciju i temelji se na poznatim zasadama nacionalne prošlosti.⁴² *Novo doba* zasitilo je svoje stranice idejama o zamišljenim tradicionalnim vrijednostima hrvatskog naroda koje pokazuju put u budućnost, a *Slobodna Dalmacija* predstavlja dalmatinsku borbu – pogotovo u 1944. godini – kao borbu za narodno oslobođenje, ali i intelektualnu i institucionalnu emancipaciju. Od Kardeljeva didaktičkog članka o razvoju Narodnooslobodilačkih odbora kao institucije nove narodne vlasti koji je ranije iscrpno citiran, preko članaka o organizacijskim sposobnostima pripadnika zbjega u El Shattu,⁴³ do najstalnije rubrike „Iz naših Narodno-oslobodilačkih odbora“ (koja je ovisno o izdanju mijenjala svoja imena, ali je sadržajno ostala ista),⁴⁴ reporteri *Slobodne Dalmacije* opetuju uvjerenje o Narodnooslobodilačkoj borbi kao modernizacijskom projektu s tečajevima opismenjavanja, formiranjem sjetvenih komisija, organiziranju ribarstva za prehranu na Hvaru, otvaranju škola na otocima, darovanju sirovina poput ulja od grada do grada, upisivanja zajma narodnog oslobođenja i tako dalje, ali i ulogom projekta koji prevrednuje tradicije i svjetonazorske odabire prošlosti. Mimo svih zasada o potrebi informativnog djelovanja, ili agitacije i propagande, pisanje *Slobodne Dalmacije* o nužnostima, formama i modelima institucionalne izgradnje narodne vlasti najvažniji je podtekst koji se provlači kroz stranice ovoga lista. Upravo u tome je, mimo ideologije, sadržana ključna poruka stvaranja novog društvenog uređenja odozdo i raskidanju veza s ratnim ili predratnim društvenim normama.

⁴¹ Vidjeti primjerice: Miloš ŽANKO, „Mačekova klika u obrani švapskih koljača“, *SD*, br. 50, 6. 6. 1944., 1–2 i *SD*, br. 2, 19. 6. 1943., 1 (Zbirka rijetkosti NSK, RVHp-2°-22).

⁴² Ustaški pokret ne treba ovdje shvaćati kao antimodernizacijski pokret, već kao političku strukturu koja je putem propagandne mašinerije pronosila ideju o modernizaciji suprotnog predznaka i drugačijih postulata od one koju je signalizirao komunizam. Između nekih obećavajućih istraživanja takvog usmjerenja valja istaknuti neobjavlenu doktorsku disertaciju Gorana Miljana pod naslovom *Young, militarized and radical: The Ustasha Youth Organization, ideology and practice, 1941–1945*, obranjene 2015. na *Central European University*. Autor promatra spomenute trendove i pokušaje režima na uzorku organizacijske strukture Ustaške mladeži.

⁴³ „Pod šatorima El Shatta“, *SD*, br. 3. 6. 1944., 4.

⁴⁴ Primjer istoimene rubrike u: *SD*, br. 53, 1. 7. 1944., 3.

A COMPARATIVE ANALYSIS OF PARTISAN AND USTASHA PRESS IN THE PERIOD BETWEEN THE REOCCUPATION AND THE LIBERATION OF SPLIT (SEPTEMBER 1943–OCTOBER 1944): THE EXAMPLES OF *NOVO DOBA* AND *SLOBODNA DALMACIJA*

This paper presents a comparative analysis of the content of Partisan and Ustasha press and propaganda machines in the period from Italy's surrender to the liberation of Split by the forces of the National Liberation Army (September 1943–October 1944). The examples taken for each are the newspapers *Novo doba*, published in Split during this time under the tutelage of the Ustasha movement, and *Slobodna Dalmacija*, published under the auspices of the Partisan movement from June 1943. On their pages, the journalists and editorial boards were concerned with portraying two opposing worldviews, as well as providing news from the war front, each with their own particular propagandistic bent. This paper deals with some of the ubiquitous norms and functions these reports contained, such as: propaganda disseminated against the Allies or Axis powers pertaining to the current state on the war front, the established Pavelić or nascent Tito cult of personality, the terms of didactic and educational explanation of social and national goals, portrayals of individual, political, social or ethnic empowerment, as well as the enumeration and explication of new structures that amount to a process of institutionally based nation-building. In this regard, the conclusion deals with the question of modernization in the context of the modernizing tendencies portrayed within the confines of these propaganda tools and the opposing forms of modernizing society.

Key words: Second World War, Split, *Novo doba*, *Slobodna Dalmacija*, Partisan movement, Ustasha movement, propaganda

Izvori

Novo doba (Split), 1943. – 1944.

Slobodna Dalmacija (Split), 1943. – 1944.

Literatura

Dokumenti historije Komunističke partije Hrvatske, 3. sv., Zagreb 1951. – 1955.

Drago GIZDIĆ, *Dalmacija 1943. Prilozi historiji narodnooslobodilačke borbe*, Zagreb 1962.

Tatjana KOVAČ (priř.), *Glas Splita 1943–1944. Krićko izdanje*, Split 1977.

Vicko KRSTULOVIĆ, *Memoari jugoslovenskog revolucionera*, tom 1: *Na stazama partije, revolucije i bratstva i jedinstva. 1905–1943.*, Beograd – Sarajevo – Zagreb 2012.

Sibe KVESIĆ, „Slobodna Dalmacija stjegonoša i glasnik istine svoga vremena“, *Split u Titovo doba* (ur. Miroslav Ćurin), Split 2002., 264–267.

Alan LABUS, *Politika i novine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2011.

Trpimir MACAN, *Spremnost 1942–1945*, Zagreb 1998.

Božidar NOVAK, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Zagreb 2005.

Božidar NOVAK – Vladimir STOPAR (priř.), *Politićki vjesnik. Vjesnik radnog naroda 1940–1941. Krićko izdanje*, Zagreb 1965.